

↓ КЪСНОАНТИЧНО СТРОИТЕЛСТВО В ЗАПАДНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА МОМИНА КРЕПОСТ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Мирко Робов

В началото на 40-те години ограничени проучвания върху билото на хълма Момина крепост във Велико Търново извършва Иван Велков¹. Резултатите показват, че хълмът е бил застроен и укрепен към края на V век.

От 1959 год. проучванията са съсредоточени в западното подножие на хълма, където е установено съществуването на средновековен квартал². Разкопките продължават и през следващите няколко години³. Открита е еднокорабна църква с притвор и керамопластична украса по фасадните стени. Около нея е бил оформен некропол, от който тогава са разкрити 36 погребения⁴.

Установените жилища на населението тук са вкопани в склона на полуземлянки. По план са едноделни, с ориентация изток – запад⁵. Били са подредени в редици, като между тях били оформени улици с настилка от дребни камъни⁶.

Хвърлена е определена светлина и по отношение на стопанската характеристика и бита на населението в квартала. Установени са данни за керамично производство⁷, металообработка⁸ и др.

През 1989 год. проучванията са подновени и по същество имат спасителен характер поради нуждата от разширение на ЗПИ “Момина крепост”, като продължават и през 1991 год.

В резултат на подновените разкопки е разкрита втора средновековна църква – също еднокорабна, с притвор⁹. Фасадните ѝ стени

били изпълнени с керамопластична украса, а вътрешността – стенописана. Около новоразкрития храм е установен средновековен некропол, като най-ранното от проучените погребения е датирано с монета на Мануил I Комнин (1143 – 1180 г.), сечена след 1170 год. Проучванията тук спомагат за някои хронологични доуточнения по отношение на средновековното поселение най-вече във връзка с долната хронологична граница на обитаването.

Разкрити са още няколко жилища¹⁰ (полувкопани земянки), идентични като устройство с по-рано разкритите, както и част от използваните от населението тук хигиенни съоръжения – боклучни ями с цилиндрична и “крушовидна” форма. Придобити са и нови данни за бита на населението и стопанския облик на този квартал от столичното подградие.

Със своите резултати подновените разкопки в края на 80-те години препотвърдиха извода, че кварталът е прекратил съществуването си в края на XIV век, очевидно с падането на Търново през лятото на 1393 год. Не без основание определени автори смятат, че тъкмо в този район са лагерували войските на Баязид при обсадата на столицата¹¹. Следи от обитаване, датиращо от времето на османското владичество, не са установени при досегашните разкопки.

Като цяло резултатите от разкопките в западното подножие на Момина крепост в по-малка степен през 60-те и с определено по-ясни и категорични данни от края на 80-те години очертават и друг важен проблем на проучванията тук – проблема, свързан с долната хронологична граница на обитаването тук.

Още през 1963 год. като участник в проведените тук разкопки Хр. Нурков установява и разкрива сграда с базиликален план, градена на калова спойка. Резултатите от своите разкопки той не обнародва¹², което естествено ни затруднява по отношение на важни подробности в описанието, на точния план, както и на установения при разкопките масов и датиращ материал. Известно е само, че апсидата се е намирала откъм северната фасада на сградата.

В началото на 60-те години Б. Султов разкрива водохранилище от ранновизантийската епоха откъм срещуположния, северен склон на хълма. Резултатите от разкопките му не са обнародвани.

Проучванията от края на 80-те години започнаха върху един обширен терен, който до нашето идване беше разчистен и подравнен при подготовката му за строителна площадка на ниво, доста по-ниско от установеното дотогава по отношение на средновековния квартал. Полуземлянките, части от които разрушени, оставаха очертани в горната част на профила, на вертикално пресечения скат.

В основата на този профил бе разкрита пещ за керамика, чийто стълб в основата е с “езическа” форма¹³ (**обр. 1**). Устройството на това съоръжение, както и типологичното сходство с някои известни паралели, го отнасят във времето след средата на III–IV век¹⁴.

Установиха се и останките от две сгради, ориентирани по отношение на надлъжните си оси с посока изток – запад (**обр. 2**). Размерите им, особеностите в плана и оформлението, както и някои открити в тях материали, свидетелстват за представителния им характер.

Северната от сградите е с размери от 8/12,20 м (**обр. 3**). Градежът е от ломени камъни, доста различни по форма и големина, някои от които с грижливо оформени лица. Вложени са и отделни камъни със значителни размери. Спойката е калова.

Дебелината на зидовете е 0,90 – 0,95 м. Запазени са на височина до 0,45 м. Откъм вътрешното лице на северния и на източния зид суперструкцията започва с отстъп в дебелината на градежа съответно 0,10 и 0,14 м.

Нивото на банката равни с нивото на основата на северния вход, чиято източна страница се установи на 1,90 м от вътрешния североизточен ъгъл. Самата страница е оформена с по-големи, добре обработени камъни. На 1,10 м източно от входа нивото на субструкцията се повдига с един ред от градежа, като височината ѝ достига 0,30 м. При запазеното ниво на северния зид като цяло не се установиха останки от западната страница на входа.

По-късно, при някакво преустройство на сградата, свързано с промяна в нейния план, а може би и във функцията ѝ, входът от север е затворен. Между субструкцията на зида, която в горната си част е основата на входа, и по-късния градеж, се установява слой от сбита пръст с дебелина от 0,15 м.

В по-късния градеж е употребена и бяла вар, в която се установяват примеси.

При допълнителния градеж видимо е нарушен ритъмът в подреждането на камъните, който се наблюдава при по-ранния зид. В основата са положени по-големи камъни. Линията на лицето е неравномерна.

На 1,90 м, измерено от източната страница на входа към запад, е положен голям блок с размери 0,68/0,60/0,50 м (база от колона) (**обр. 4**). За да се постигне подравняване откъм вътрешното лице, вертикално към него са прилепени тухли, като върху тях е положена допълнително замазка от хоросан с дебелина 0,02 м. От нея е запазен малък участък с размери 0,15/0,35.

Височината на градежа при късната добавка е 0,70 м, като дебелината му е 0,95 м. Самата добавка не достига до източната страница на входа, а завършва на 0,50 м от нея.

При източния зид откритата част от фасадата е широка 5,20 м. Страницата в северния край е с оформено чело на 2,30 м, измерено от външния североизточен ъгъл на постройката (**обр. 5**).

Подът на сградата е бил настлан с тухли. Откритите цели екземпляри са с размери 0,32/0,32/0,04 м. На място е запазен пасаж в северната част на постройката с размери 1,85/2,15 м. Тухлите в настилка са ориентирани не спрямо осите на сградата, а спрямо нейните диагонали. При подреждането им между тях са оставени fugи, широки 0,012 м. Нивото на настилка равни с нивото на основата на входа от север.

На 1,85 м от северния и на 6,20 м от източния зид на сградата, върху нивото на пода, се разкри каменна колона, положена в посока север – юг. Изработена е от варовик. Запазената част от нея е с дължина 1,30 м. Диаметърът в северния ѝ край е 0,26 м,

като след това изтънява. В южния си край колоната завършва с уширение, чиято дължина е 0,16 м, а диаметърът му – 0,24 м.

Колоната е разпукана в резултат на вторичната ѝ употреба. Дължината ѝ очевидно е била по-голяма, защото част от северния ѝ край липсва.

Несъмнено произходът на колоната, т. е. нейното първоначално предназначение, трябва да се свърже с устройството на постройката, в която е открита. Свидетелство за това е и една база, изработена също от варовик, която е вложена като строителен материал в по-късната приправка на северния зид. Размерите на тази база са: сечение – 0,63/0,66 м и височина от 0,40 м.

Че подобни колони са били употребени в първоначалната конструкция на сградата, свидетелстват широко отворените ѝ фасади от север и изток. Как точно са изглеждали западната и южната фасада, не е ясно поради ниското ниво, до което е съхранен градежът при тях. Несъмнено носещата конструкция от север и изток е била оформена с колонада, стъпваща върху солиден стилобатен зид и премахната при някаква по-късна промяна в плана на постройката. От нея са останали единствено откритите от нас преупотребени колона и база.

При вторичната си употреба във вътрешността на постройката колоната е включена в някакво отоплително съоръжение (**обр. 6**). Горялото петно е с размери 0,40/0,50 м, повърхността е черна на цвят и изключително твърда. Дебелината на слоя е около 0,20 м.

Като цяло отоплителното съоръжение е с размери 1,30/1,25 м, като от изток е ограничено от колоната, от юг – от голяма каменна плоча, дълга 0,75 м, а в останалата си част е оградено с наредени камъни.

Освен сива римска керамика, при разкриването на постройката се откри значително количество строителна керамика – тегули, имбрици, както и фрагменти от плоско стъкло, несъмнено употребено при оформлението на тази сграда.

Втората постройка се намира в южната част на проучения сектор. Върху нейните останки в края на предстоличния период на Търново е изградена църква №2 (**обр.7**).

Източната част на сградата, останки от която не се установиха при разкопките, вероятно е унищожена при подготовката на строителната площадка до нашето идване. Тя остава значително по-високо в сравнение с останалата част от сградата, тъй като е фундирана върху намиращата се тук скала. Всъщност приблизително същата ситуация се установи и по отношение на църква №2.

Вътрешните размери на постройката са 6,65/15 м (като естествено се има предвид, че не е установена източната граница). Надлъжната ос е с посока изток – запад. Дебелината на зидовете варира между 0,85 и 0,95 м. Градежът е от средноголеми, полуобработени камъни, на калова спойка (**обр. 8**).

Западната фасада е разчленена пластично с изграждането на три масивни пиластъра, които очевидно са изпълнявали и определени конструктивни функции. Размерите им са средно: дълж. 0,90 м, вис. 0,85 м, а откъм лицето на зида се наддават навън с 0,30 м. С двата крайни пиластъра (от север и юг) всъщност завършват към запад северният и южният зид на постройката.

Южният зид е проследен на дължина от 7,30 м, след което прекъсва. Запазен е на височина до 0,60 м (четири реда).

Северният зид е с дължина от приблизително 15 м, като отстои от вътрешното лице на южния зид на църква №2 на 1,55 м. В западния му край, към челото на пиластъра, е оформен градеж със същата дебелина в посока към запад, който е проследен до западния зид на наоса на църква №2.

Северно от сградата, на 2,75 м от нея, е оформен зид, успореден на надлъжната ѝ ос (т. е. с посока изток – запад). Хронологически той е едновременно с постройката. Фундиран е малко по-високо, а вложените в градежа му камъни са сравнително необработени. Дебелината на този зид е 0,75 м.

В западния край на зида, откъм челото, с което завършва, и което приблизително равни с линията на пиластрите, са направени четири стъпала (**обр.9**) широки средно 0,85 м, дълбоки от 0,15 до 0,60 м и високи до 0,18 м. В направата им са вложени добре обработени правоъгълни камъни със сравнително големи размери. Самата стълба не следва ширината на зида, а се издава към юг

постепенно, като при най-долното, четвъртото стъпало, се отклонява от южното лице на зида с 0,50 м.

Непосредствено северно от стълбата и на fuga към западното чело на зида е изграден зид с посока към запад. Той е застъпен от северния зид на църква №2, което не позволи цялостното му разкриване. В западната част на притвора на църквата този зид се свързва с друг, чиято посока е север – юг и който отчасти остава под западния зид на притвора. С този напречен зид се свързва и друг градеж, който започва от северния пиластър на сградата и е с посока към запад.

Зидът с посока север – юг продължава северно от притвора на църквата до 2,55 м, след което прекъсва, а също и в обратната посока – към юг, където след очертанятия на притвора, извира леко към югозапад. Дебелината му е 0,85 м.

Няма категорични данни за това, как е била оформена вътрешността на тази постройка. Откритите под притвора на църквата тухли вероятно са част от подова настилка, но фрагменти от нея *in situ* не са установени. Откритите в разрушенията мраморни детайли с двустранна релефна украса (**обр.10 и 11**) несъмнено са заемали място в оформлението на интериора и ясно свидетелстват за представителния характер на сградата. Твърде е възможно тези детайли да са фрагменти от скулптирани мраморни плочи, каквито по това време са използвани при направата на ниски олтарни прегради¹⁵.

Синхронните градежи северно и северозападно от постройката с изграденото към тях стълбище оформят допълнителна галерия, свързана и като план, а несъмнено и функционално със самата сграда. Безспорно изключително интересен момент не толкова като планово и конструктивно решение, колкото от функционална гледна точка, е установеното стълбище, което е отвеждало към пространство в едно по-ниско, вероятно подземно ниво.

В плана на сградата галерията от север очевидно чупи към юг тъкмо под югозападния ъгъл на притвора на църква №2, като продължава западно от сградата. Както посочихме вече, западният ѝ зид е проследен малко след притвора на църквата, където прекъсва. Възможно е обаче в продължението си да се е свързвал с

друга, симетрично разположена на първата галерия, южно от разкритата сграда.

Някои недокрай изяснени моменти по отношение на плана (преди всичко от изток и юг), не ни дават възможност за категорични изводи относно ролята на постройката, която най-вероятно е култова. Определено представителният ѝ характер обаче не буди съмнение.

Безспорно от съществен интерес е и хронологичната рамка на установеното при разкопките ранно поселение. Многобройните фрагменти от сива римска керамика, а също и строителна керамика от този период, са в пластове на разкритата архитектура. Открити са и седем монети (малки бронзови фолиси), които датират от времето до монетната реформа на Анастасий I (491 – 518 г.). Единият от тях е на Констанций II (324 – 361 г.), един на Теодосий II (402 – 450 г.), а останалите пет са силно обезличени. Отнасят се към периода 402 – 494 год.¹⁶

Сред намерените находки от този период интерес представлява и една вотивна пръчица (**обр.12**), която произхожда от сградата под църква №2.

Като резултат от ограничените сондажи на Ив. Велков, извършени върху хълма в началото на 40-те години, се счита, че е застроен и укрепен със солидна каменна стена към края на V век¹⁷. В крепостта се е влизало през две порти – от изток и от югоизток (най-ниското място на крепостта, през което минавал път към брега на реката).

Проучванията върху съседния от юг хълм Царевец недвусмислено сочат, че появата на укрепления ранновизантийски град трябва да се отнесе към управлението на Анастасий I (491 – 518 г.)¹⁸, от когато са и най-ранните точно датирани материали, установени при разкопките. Останките, отнесени от проучвателите към IV век, са незначителни части от жилищни сгради и църква. Градежът е от ломени камъни на калова спойка¹⁹.

На досегашния етап от проучванията няма сигурни данни по отношение на ранновизантийско строителство върху хълма Трапезица, както и данни дали е бил укрепен и включен в общия воен-

ностратегически замисъл, спрямо подстъпите към старопланинските проходи²⁰.

Така проучванията в западното подножие на хълма Момина крепост в контекста на установената строителна хронология и изобщо на хронологията на ранното обитаване тук, поставят в нова светлина проблема за етапите при формирането на късноантичното поселение и ранновизантийския укрепен град не само в подножието и върху билото на Момина крепост, но също и по отношение на съседния хълм Царевец. Не само установеният при разкопките нумизматичен материал, но също и останалите находки сочат, че поселението в западното подножие на Момина крепост е възникнало преди укрепването на билото и е прекратило съществуването си с изграждането на ранновизантийската крепост. Това е станало до началото на управлението на Анастасий (491 – 518 г.). Следи от укрепителни съоръжения в подножието не са установени.

Укрепление по крайбрежието на Янтра от този период, а може би и синхронно с фортификацията върху Царевец и Момина крепост е разкрито единствено в района на църквата “Св. Четиридесет мъченици”²¹, но повече данни по отношение на комплекса, който е затваряло, не са установени.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Велков, И.** Разкопките на Момина крепост през 1942 – 1943 г., – Исторически преглед, 1945/46, № 1, 101–102.

² **Николова, Я., Н. Ангелов.** Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. – ИОМВТ, II, Варна, 1964, с. 20.

³ **Николова, Я.** Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във В.Търново. ИОМВТ, IV, Варна, 1968, с. 57.

⁴ **Николова, Я.** Пос. съч., с. 20–22.

⁵ **Николова, Я.** Жилищната архитектура в Търново през XII – XIV в. – Тр.ВТУ “Кирил и Методий”, т. VIII, кн. 2, С., 1973, с. 91. Изключение тук прави полуземлянка №5, която е оформена с преддверие. Пак там, с. 97.

⁶ **Николова, Я.** Към въпроса за устройството на средновековния Търновград. – Трудове на ВТУ “Кирил и Методий”, т. XV, кн. 3, С., 1979, с. 96.

⁷ **Николова, Я.** Две нови жилища... – с. 62.

⁸ Пак там, с. 63.

⁹ **Робов, М.** Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. – ИИМВТ, IX, 1994, с.144–145.

¹⁰ Пак там, с.142–143.

¹¹ **Николова, Я.** Градоустройство и архитектура. – В: История на Велико Търново, т. I. С., 1986, с. 278.

¹² Необнародвани материали от проучванията на Хр. Нурков през 1963 год. Вж.: **Николова, Я.** Две нови жилища..., с.57, бел.3

¹³ **Робов, М.** Керамична пещ в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. – ИИМВТ, XII, 1997, 137–139.

¹⁴ Пак там, с.139; **Митова-Джонова, Д.** Пещи за керамика и керемиди от Нове. – Археология, 1966, 1, с. 38–39, обр. 2⁶ на с. 40, обр. 3⁶.

¹⁵ **Чанева-Дечевска, Н.** Раннохристиянската архитектура в България IV – VI в., С., 1999, с. 28, фиг.7^a на с.26, фиг.33 на с.67; **Ангелов, Н.** Културни пластове преди изграждането на двореца. – В: Царевград Търнов. Т. I. С., 1973, с. 295–296, обр. 43–45.

¹⁶ **Дочев, К.** Монетни находки от хълма Момина крепост във Велико Търново. ИИМВТ, IX, 1994, с.125.

¹⁷ **Велков, И.** Пос. съч., с. 101–102; **Динчев, В.** Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново. – В: Палеобългаристика и старобългаристика. Втори есенни международни четения “Професор Иван Гълъбов”. В.Търново, 2001, с. 243.

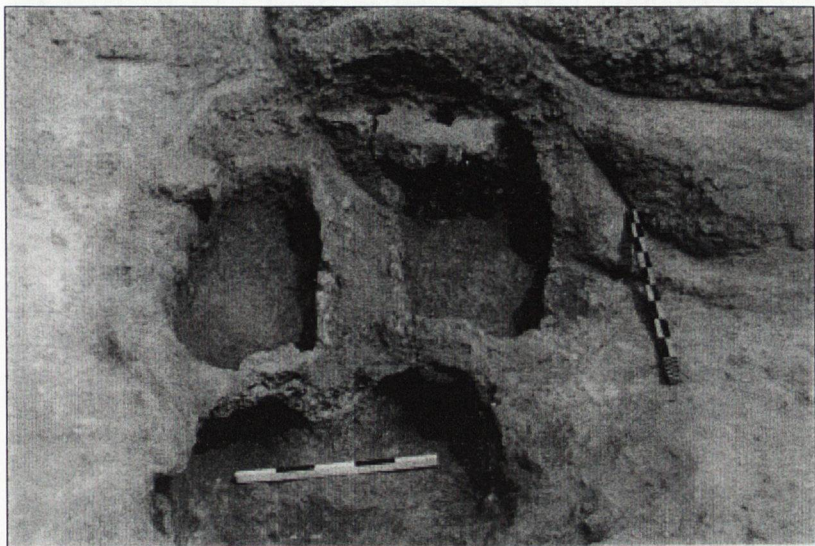
¹⁸ **Ангелов, Н.** Културни пластове. с. 271; **Динчев, В.** Пос. съч., с. 241.

¹⁹ **Ангелов, Н.** Антично и ранновизантийско селище. – В: История на Велико Търново, т. I. С., 1986, с. 41.

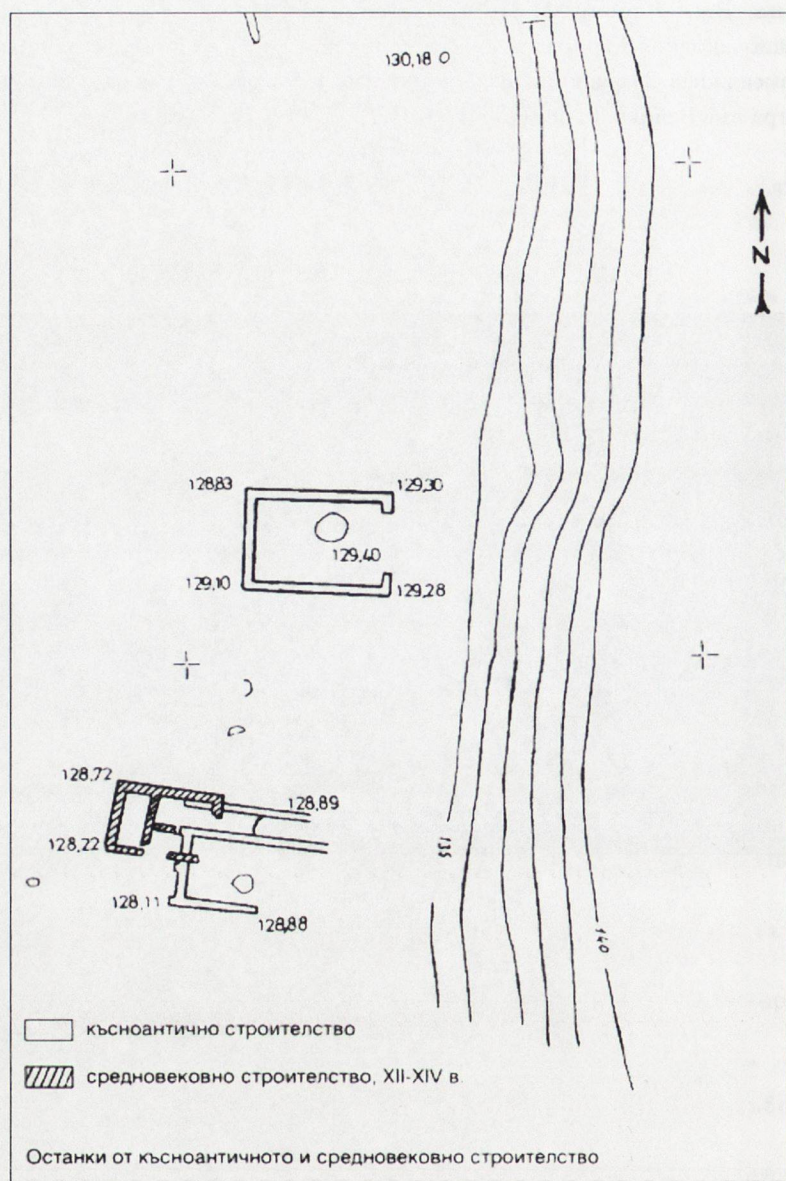
²⁰ **Велков, В.** ZIKIDEBA–SUKIDABA = дн. Велико Търново? – В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. В.Търново, 1988, с.77.

²¹ Крепостното съоръжение е разкрито от А.Попов, който го отнася към X–XI век. Вж.: **Попов, А.** Асеновци и “Новият град”. Векове, 1985, № 4, с. 6. Напоследък обаче се налага тезата за един по-ранен произход на тази

стена. Вж.: **Робов, М.** Допълнителната укрепителна система на средновековния Търновград. – Археология, 1988, № 4, 38–44; **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За функциите на ранновизантийското укрепление край река Янтра във Велико Търново. – ИИМВТ, XII, 1997, с. 143–151.

Обр. 1. Керамична пещ

Обр. 2. Останки от късноантичното и средновековното строителство (план)

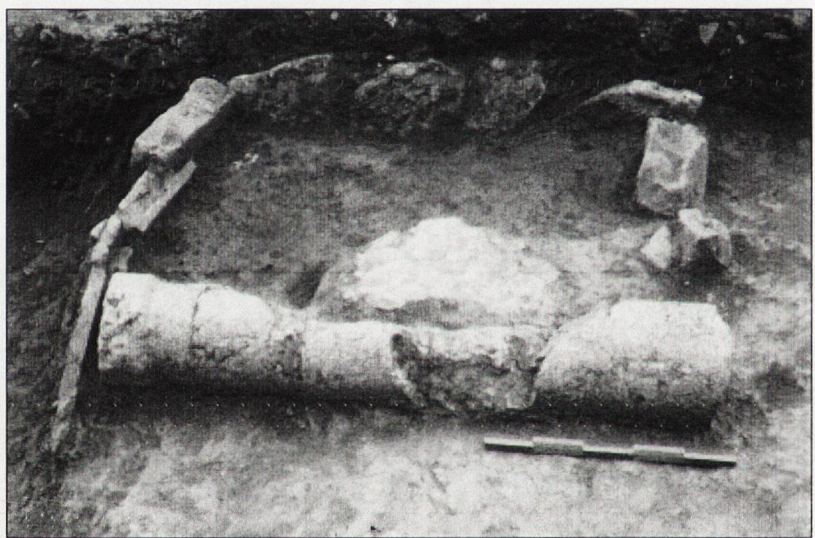
Обр. 3. Северна късноантична сграда (поглед към запад)

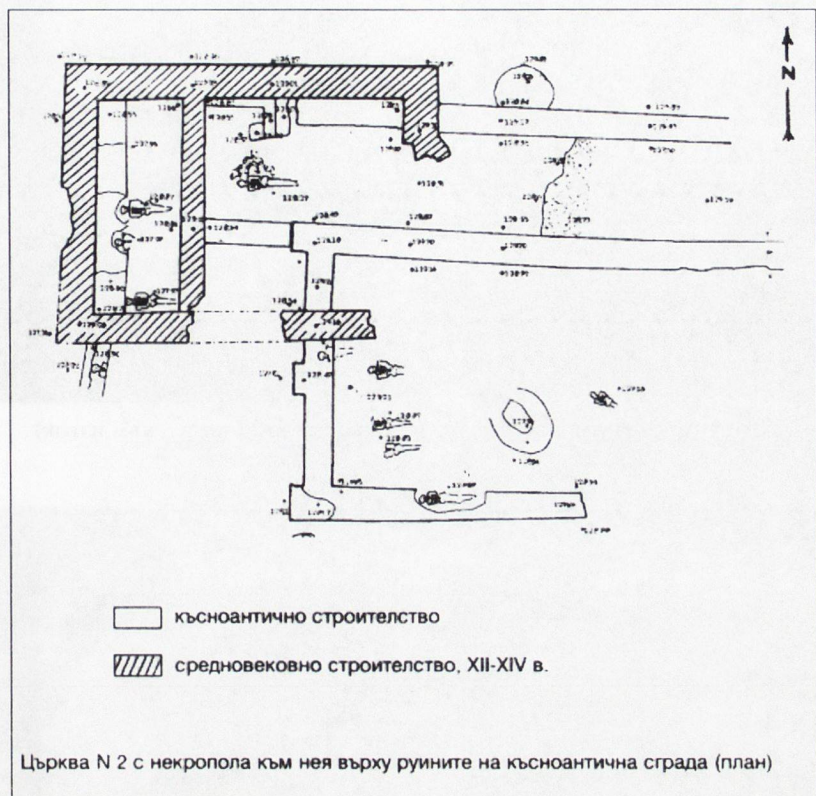
Обр. 4. База от колона в приправката на северния зид

Обр. 5. Североизточен ъгъл на сградата

Обр. 6. Преупотребена колона в отоплително съоръжение

Обр. 7. Южна късноантична сграда, под църква № 2

Обр. 8. Късноантичната сграда под църква № 2 (поглед към изток)

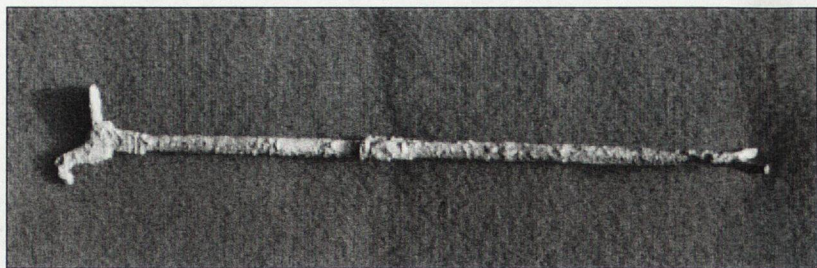
Обр. 9. Стъпала в галерията от север

Обр. 10. Мраморни детайли с релефна украса

Обр. 11. Мраморни детайли с релефна украса

Обр. 12. Вотивна пръчица